

**LA DIVULGACIO EN CATALA
DE LA HISTORIA D'ALEXANDRE DE QUINT CURCI
A TRAVÉS DE PIER CANDIDO DECEMBRIO I EL VERONESE**

MONTSERRAT FERRER SANTANACH

ABSTRACT

In 1481 the Catalan translation of Quintus Curcius' *History of Alexandre* was printed in Barcelona. It was not translated directly from the Latin text but rather was transferred from the Italian version that Pier Candido Decembrio produced in 1438. The aim of this article is to show how Curcius' *History of Alexandre* reached the Crown of Aragon via Italian, and how it was first translated into Catalan and later completed for printing with the first chapters of Plutarch's *Life of Alexander* extracted from the Latin version by Guarino Veronese. It also examines the relationship between the Catalan and the Spanish versions.

1. L'OBRA

Quan Pier Candido Decembrio traduí a l'italià la *Historiarum Alexandri Magni* de Quint Curci (d'ara endavant *Història d'Alexandre*) el 1438 per al duc de Milà Filippo Maria Visconti, aquesta obra clàssica ja no es conservava completa: els dos primers llibres s'havien perdut i hi havia algunes llacunes entre els llibres III i X. Per això, Decembrio no es limità a traduir el text llatí, sinó que al mateix temps completà les llacunes intercalant-hi fragments extrets de la *Vida d'Alexandre* de Plutarc que omplien els buits (Pade 1998). A més, elaborà també una *Comparazione di Cesare imperatore et Alexandre re di Macelonia*, igualment dedicada a Filippo M. Visconti, a partir de materials procedents de diversos autors, sobretot clàssics.

Tot i ser un text independent, la *Comparazione* es transmeté copiada en els manuscrits abans o després de la seva traducció de la *Història d'Alexandre* (Pade 1998: 107). Finalment, després de 1438, Decembrio feu encara una traducció dels primers capítols de la *Vida d'Alexandre* de Plutarc (2-17) per col·locar a l'inici de la *Història d'Alexandre* de Quint Curci i així suplir la pèrdua dels dos primers llibres. Aquest suplement va tenir una difusió molt més petita que la resta del *corpus*.

El fet de completar les llacunes del text de Quint Curci no era nou. Edmé Smits (1987) dona compte d'uns pocs manuscrits llatins de la *Història d'Alexandre* de Quint Curci que, abans que Decembrio, ja completaven les llacunes de l'obra (inclosa la inicial) amb afegits extrets d'altres fonts. Aquesta tradició, la trobarem també en la transmissió catalana del text. La font principal de la traducció catalana de la *Història d'Alexandre*, editada el 1481, és precisament la versió italiana de Decembrio.

2. LA TRADUCCIO CATALANA: FONT DELS CAPITOLS INICIALS

De la traducció catalana de la *Història d'Alexandre* de Quint Curci, en conservem només una edició. Fou impresa a Barcelona el 1481 pels impressors Pere Posa i Pere Bru, que, en el peu d'impremta, atribuïen la traducció a un valencià anomenat Lluís de Fenollet¹. El volum conté, en català, (1) la *Història d'Alexandre* traduïda a partir de la versió italiana de Decembrio, (2) la *Comparació de Cèsar emperador i d'Alexandre rei de Macedònia*, copiada al final del volum, i també (3) uns capítols extrets de la *Vida d'Alexandre* de Plutarc al lloc on hi

¹ Reproducció digital de l'edició de 1481: <http://mdc.csuc.cat/cdm/ref/collection/incunableBC/id/6820> (MDC, Incunables de la Biblioteca de Catalunya). La *Història d'Alexandre* va ser la primera obra que produí la impremta de Pere Posa, situada a la Boqueria (Rubió i Balaguer 1993: 76-77). Pere Bru és el nom català de l'impressor de Ginebra Peter Brun, que s'establí durant uns anys a Barcelona.

hauria d'haver els dos primers llibres perduts de Quint Curci (és a dir, a l'inici del volum).²

En principi, semblaria que tot el corpus (els capítols extrets de Plutarc, la *Història* de Quint Curci i la *Comparació*) hauria de derivar de Decembrio, però no és així: els capítols inicials de l'edició catalana no són la traducció del suplement italià de Decembrio, sinó una traducció parcial de la versió llatina que Guarino Veronese havia fet de la *Vida d'Alexandre* de Plutarc el 1408. Per tant, el traductor català va anar directament a la font llatina per traduir aquest suplement i suplir la pèrdua dels llibres I i II.

Contingut del l'edició de 1481

1. (f. 1r-10v) Taula de rúbriques del volum.
2. (f. 11r-19v) Suplement inicial: Plutarc, *Vida d'Alexandre*, 1-17. A través de la versió llatina de Guarino Veronese. Dividit en capítols. Colofó al final del text (f. 19v).
3. (f. 20r-202r) Quint Curci, *Història d'Alexandre*. A través de la versió italiana de Decembrio. Dividit en capítols.
4. (f. 202v-209r). Pier Candido Decembrio, *Comparació de Cèsar emperador i d'Alexandre rei de Macedònia*. Colofó dels impressors al final de volum (f. 209r).

El suplement inicial català és una traducció literal dels capítols 1 a 17 de la *Vida d'Alexandre* de Plutarc traduïda per Guarino Veronese. El capítol 1 és, de fet, una mena de pròleg de Plutarc a l'obra, i el traductor català el tradueix tal qual. Quan Decembrio havia fet la traducció d'aquests capítols per completar la seva versió de la *Història d'Alexandre*, en canvi, havia omès el capítol 1 i havia començat a traduir a partir del capítol 2, perquè va col·locar a l'inici un pròleg propi dirigit al cavaller castellà Nuño de Guzmán. Només amb això ja en tindríem prou per mostrar que la traducció catalana no pot dependre de la italiana. El capítol 17 (l'últim traduït) s'interromp a la

² No hi ha edició moderna del volum, però alguns dels primers capítols van ser editats per Sequero (2010), que no n'identifica la font.

meitat en la traducció catalana (concretament, a 17.5), mentre que Decembrio l'havia traduït sencer.

Vegem amb un parell d'exemples la dependència de la traducció catalana respecte de la versió llatina de Guarino Veronese. El primer correspon a l'inici del capítol 1.

Trad. Catalana (ed. 1481, f. 11r):

“Prohemi.

El rey Alexandre la vida en aquest volum scriuré proposant per la granea de les gestes sues donar als qui la legiran escusació volem, perquè de represió no siam fets dignes si totes les coses molt famoses largament ací no explicam. Car deixats los grans fets solament la vida scriure havem delliberat”.

Trad. llatina de Guarino (ms BAV, Vat. Lat., 1877, f. 186r):

“Regis Alexandri *Cesarique, qui Pompeium profligauit*, vitam in hoc uolumine scribere orsi ob propositam rerum gestarum magnitudinem nihil aliud quam excusationem lectori prefari ducimus ut si amputatis plurimis haud unamquamque rerum famosissimarum in numerum explicamus, ne nos carpat, quippe cum non historias sed uitas prescribere in animo sit”.

Trad. italiana de Decembrio: Fragment no traduït

En el fragment s'observa que la traducció catalana és molt literal, fins i tot en l'ordre de les paraules. Costa d'entendre sense el llatí al costat. El següent exemple pertany a l'inici del capítol 2. En negreta s'indiquen algunes lliçons que relacionen el text català amb el llatí i el diferencien de l'italià.

Trad. catalana (ed. 1481, f. 11r):

“De la generació, concebiment e nativitat de Alexandre.
 Certa **creença** és de Caranus lo paternal linatge d'Alexandre d'Ercules venir, e diu Eacus, lo maternal de la generació de Neptolomus esser. Era Phelip en **adolescència** quant Olímpia ensemps en Samotracia sancta vida fer començaren. De Olímpia, de pare e mare **freturosa**, s'enamora Phelip, e ab voluntat de Arriba, germà de aquella, en matrimoni la pres. Ven Olímpia la primera nit de les noces en visió, que **fet un tro entrà** dins ella un lamp, e ixqué gran foch del **colp** de aquell. **Aprés** enceses grans flames extenent-se per tot en ample desaparent cessà”.

Trad. llatina Guarino (MS BAV, Vat. Lat., 1877, f. 186r):

“Porro **creditum est** paternum Alexandri genus ab Hercule per Caranum, maternum uero ab Aeaco per Neoptolemum extitisse. Philippus cum **adolescens** esset, una cum Olympiade, se in Samotracia sacris initiasset traditur, quam puellam parentibus **destitutam** adamarat eamque, Arybba fratre consentiente, connubio sibi coniunxisset. [*Olympiadis uisum*] Illa sibi desponsata, priori nocte quam in cubiculo se uiro commiscuit, existimauit **facto tonitru** sibi in uterum fulmen **illabi**. Ex cuius **ictu** cum magnum emicuisset incendium, **postea** in late diffusas flammam abiit”.

Trad. italiana Decembrio (Modena, Estense, Ital. 294, f. 11r-v):

“**Si dice** adunque la sua stirpe paterna, per Corano, havere principio da Hercule; la materna da Caco, per Neoptolomeo, essere discesa. Philippo, suo padre, essendo **gioveneto** anchora, insieme con Olimpiade in Samotracia gli ordini sacri a modo dela patria loro aprise; la quale, deli parenti proprii **orphana**, molto adamava. Per tanto essendo a luy desponsata (consentiente suo fratello, che Ariba era dicto), gli apparve, la prima note ch'era insieme con esso, **con uno tonitruo** el fugore a lei nel ventre

ferire. De la **ferita** del quale un grande incendio in largo spazio con le fiamme uscendo a la fine disparve”.

Com és possible que aquests capítols inicials no tinguin la mateixa font que la resta del volum? Que no provinguin de Decembrio? La informació que podem extreure d’una anàlisi detallada dels colofons de l’incunable i les dades històriques sobre el traductor, Lluís de Fenollet, ens poden donar algunes respostes.

3. ELS TRADUCTORS CATALANS. FASES DE LA TRADUCCIO.

Els capítols inicials de Plutarc traduïts al català ocupen els folis 11r a 19v de l’edició catalana de 1481. Al final del text (f. 19v), abans de començar la *Història d’Alexandre* de Quint Curci al foli següent, hi ha un colofó que diu així:

“Aquesta part de la vida d’Alexandre fins ací és **treta dels Coments de Plutarco**. D’ací avant, comença aquella que l’eloqüentíssim Quinto Curcio Ruffo scrivi, treta en toscà per Petro Candido e **per Luís de Fenollet transferida en lengua valenciana**. La qual per entrar estroncada la hystòria per defecte dels primers dos llibres, que d’aquella fallen, perquè algun orde-s mostre al discu[r]s de les coses scrites, **com millor he pogut he ajustat aquest principi del Plutarco** contenenent fins en aquella part del Quinto Curcio on diu ‘Alexandre entretant’. E és segons ací davant és continuat”.

Aquest colofó ja aclareix que la font dels capítols inicials no és italiana. Fixem-nos, a més, que l’autor del colofó parla en primera persona (“com millor **he** pogut **he** ajustat aquest principi...”) i que cita Lluís de Fenollet en tercera (“per Luís de Fenollet transferida en lengua valenciana”). Per tant, Lluís de Fenollet és el traductor de la *Història d’Alexandre*, però no dels capítols inicials.

Això ens porta a pensar que la traducció dels tres textos que formen el volum imprès el 1481 al taller de Pere Posa es traduïren en dues fases diferents. En un primer moment, Lluís de Fenollet hauria traduït la *Història d'Alexandre* i la *Comparació de Cèsar i Alexandre*, a partir d'un manuscrit italià de la versió de Decembrio. I en un segon moment, un altre traductor (per ara anònim) hauria completat la traducció prèvia de Fenollet amb els primers capítols de la *Vida d'Alexandre* de Plutarc traduïts directament del llatí a partir de la versió de Guarino Veronese. Aquest segon moment va ser, segurament, quan es preparava el text per a la impremta (vegeu apartat 5).

Sembla clar que Fenollet traduï la *Història d'Alexandre* a partir d'un manuscrit de la versió italiana de Decembrio que no contenia el suplement inicial extret de Plutarc. Aquest suplement inicial va tenir una difusió menor que la resta del corpus: només es conserva en quatre dels més de 30 manuscrits actuals de la versió italiana de Quint Curci de Decembrio (Pade 1998: 111-112). És possible que, quan el traductor català anònim dels capítols inicials es disposà a completar la traducció de Fenollet, no tingués accés a un exemplar de la versió italiana de Decembrio amb el suplement inicial, i per això els traduï directament del llatí. Segurament era més fàcil obtenir una còpia de les *Vides* de Plutarc en llatí. Sigui com sigui, havia de conèixer aquesta tradició.

4. PRIMERA FASE. LLUÍS DE FENOLLET

Si donem per bona la hipòtesi que Lluís de Fenollet havia traduït la *Història d'Alexandre* anys abans que se'n fes l'edició al 1481, aquesta traducció podria remuntar-se als anys 60 del segle XV.

Lluís de Fenollet era cavaller. La seva família s'havia establert a Xàtiva a mitjan segle XIV. Es va casar amb la filla de Francesc Gilabert de Centelles, a qui el rei Alfons el Magnànim havia concedit el títol de comte d'Oliva, un territori situat al sud de Gandia (a

València). Francesc Gilabert de Centelles va ser camarlenc del rei Alfons i va acompanyar-lo en les guerres a Itàlia (Duran 1990: 16-17). També era el pare de Jordi de Centelles, l'autor de la traducció al català de l'obra d'Antonio Beccadelli *De dictis et factis Alphonsi regis Aragonum* (la traducció es data entre 1481 i 1496)³. La família Centelles tenia possessions a Sicília i a Nàpols.

En un document de 1462 conservat a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, Lluís de Fenollet hi apareix com a "procurador" del rei Ferrante I de Nàpols⁴. En aquest document, el rei Joan II d'Aragó (germà d'Alfons el Magnànim) demana al Papa Pius II que tingui en bona consideració Lluís de Fenollet, que en aquell moment és procurador del rei Ferrante. Per tant, Fenollet era a Itàlia en aquell temps, al servei del rei de Nàpols. Del document i de les seves relacions familiars, es desprèn també que tenia una relació prou propera amb el rei d'Aragó. Des de 1488, Lluís de Fenollet va ser batlle de Xàtiva, a València, un càrrec que la seva família tenia per privilegi reial com a recompensa pels serveis prestats a la Corona. Fenollet morí el 1492.

El document de 1462 situa Lluís de Fenollet a la cort de Ferrante a Nàpols. No sabem quan hi havia arribat ni quan en tornà, o quants viatges hi va fer, però ens permet pensar que Fenollet hauria pogut obtenir allà l'exemplar italià de la *Història d'Alexandre* a partir del qual feu la traducció catalana. Pier Candido Decembrio havia estat a Nàpols en diverses ocasions; de fet, n'havia marxat el 1459 (podrien haver coincidit). Segons els inventaris publicats per Tammaro De

³ Per a la traducció de Jordi de Centelles, vegeu Duran (1990).

⁴ Arxiu de la Corona d'Aragó, Cancelleria, Curie, reg. 3411, f. 53r-v: "Item lo dit Orlando suplicarà la dita Senyoria [ie. Papa Pius II] de part de la prefata Majestat [ie. Joan II d'Aragó] que li plàcia haver en special recomendació a mossèn Luys de Fenollet, procurador del sereníssimo rey don Ferrando en tots sos fets. E venint lo cas de vaccació de la primera rectoria e canongia cahents sots la regla de la serveració del dit Senyor en los bisbats de Barchinona, Vich, Elna o Gerona, per respecte de la dita Majestat e del dit Rey don Ferrando, la y vulla conferir e no a altri. E de açò en farà gran gràcia a la prefata Majestat". Orlando és el secretari del rei Joan II. Dono les gràcies a Jaume Torró per donar-me a conèixer aquest document.

Marinis (1947-1952), la biblioteca reial napolitana heretada d'Alfons el Magnànim contenia alguns exemplars del Quint Curci en llatí; no s'hi registren exemplars de la versió italiana de Decembrio, però això no descarta que n'hi circulessin. Fos com fos, en algun moment entre principis dels anys 60 i l'edició impresa el 1481 Fenollet traduí la versió italiana de la *Història d'Alexandre* de Quint Curci i la *Comparazione* al català. Malauradament, no es conserva cap exemplar manuscrit d'aquesta primera fase de la recepció catalana del text.

5. SEGONA FASE. LA RELACIÓ AMB LES VERSIONS CASTELLANES.

Pere Posa i Pere Bru van aprofitar, doncs, la traducció catalana del Quint Curci de Lluís de Fenollet per fer-ne la versió impresa de 1481. Possiblement en el moment de preparar el text per a l'edició impresa, els editors es van adonar que el text estava incomplet i que era possible completar-lo. Així que un segon traductor completà el text de Fenollet amb la traducció dels primers 17 capítols de la *Vida d'Alexandre* de Plutarc, traduïts directament del llatí.

No ens ha de sorprendre que es volgués completar un text que s'estava editant i que se sabia incomplet. Ja existia una tradició precedent: Decembrio ja ho havia fet, i també n'hi ha exemples anteriors en la tradició llatina. El mateix procediment es troba en traduccions d'altres textos. Per exemple, l'anònim traductor italià d'una de les dues versions existents de l'obra atribuïda a Walter Burley, *Liber de vita et moribus philosophorum* (la que arribà a la impremta el 1470), completà el text d'algunes de les vides amb fragments procedents de la versió llatina que Ambrogio Traversari havia fet de les *Vides dels filòsofs* de Diògenes Laerci (Ferrer 2011). Aquesta versió italiana impresa, amb els fragments procedents de Traversari, es traduí al català el 1499.

El procés de preparació del text de la *Història d'Alexandre* per a la impremta no sembla haver-se limitat a incorporar els capítols inicials

traduïts de Plutarc; és més complex. Al final de tot el volum (f. 209r), els impressors tanquen el llibre amb el següent colofó:

“La present elegantíssima e molt ornada obra de la *Hystòria de Alexandre* per Quinto Curcio Ruffo, hystorial fon de grec en latí, e per Petro Candido de latí en toscà, e per Luís de Fenollet en la present lengua valenciana transferida. **E ara ab lo dit latí, toscà e encara castellà e altres lengües diligentment corregida**, empremtada en la noble ciutat de Barcelona per nosaltres Pere Posa prevere català e Pere Bru savoyench, companyons, a setze del mes de juliol del any mil quatre-cents uytanta hu, feelment. Deo gratias, amen”.

Si ens fixem en la frase destacada en negreta, els impressors afirmen que han agafat la traducció de Fenollet i l’han “corregida” a partir de textos en altres llengües. Rubió i Balaguer (1984 [2006]: 368-369) ja es va fixar en aquesta afirmació i es va preguntar si els editors havien utilitzat la versió castellana existent de l’obra. No necessàriament ens hem de creure el colofó dels impressors, però hem vist que el llatí es va utilitzar en els capítols inicials, la qual cosa li dona certa credibilitat. Pel que fa al toscà, podrien haver col·locat la versió de Fenollet amb un altre manuscrit de la versió italiana de Decembrio, però això s’hauria de comprovar amb detall revisant el text detingudament. És més interessant (per a la història cultural de la Corona d’Aragó) determinar si hi havia alguna relació entre el text català i la versió castellana de la mateixa època de la *Història d’Alexandre*. La comparació dels textos demostra que, d’alguna manera, els impressors consultaren la versió castellana per acabar de donar forma al volum.

La versió castellana no ha estat gaire estudiada. Per això, abans de passar a la comparació amb el text català, calia conèixer la seva transmissió. Aquest estudi ha portat a la conclusió que els manuscrits que han transmès el text castellà porten dues versions castelles diferents de la *Història d’Alexandre*.

5.1. Les versions castellanques

La versió castellana de la *Història d'Alexandre* de Quint Curci està feta també a través de la versió italiana de Decembrio. Se'n conserven cinc manuscrits⁵:

1. Madrid, Biblioteca Nacional de España, 7565.
2. Madrid, Biblioteca Nacional de España, 8549.
3. Madrid, Biblioteca Nacional de España, 9220.
4. Madrid, Biblioteca Nacional de España, 10140.
5. Madrid, Biblioteca Real, II/1290.

Tres d'aquests manuscrits (BNE 8549, 9220 i 10140) són còpies de la mateixa versió de la *Història d'Alexandre*. L'anomenarem versió 1. Contenen el text de Quint Curci i la *Comparació* de Decembrio, sense el suplement inicial. El manuscrit 8549 està datat el 1454. Per tant, la traducció castellana és anterior a aquest any (i també anterior a la traducció catalana de Lluís de Fenollet). Aquesta versió, que és molt propera a l'original italià, porta el text de la *Història d'Alexandre* de Quint Curci dividit en capítols numerats i amb una rúbrica cadascun⁶. Es va imprimir a Sevilla el 1496 (més tard, doncs, que la catalana).

El quart manuscrit castellà (BNE 7565) porta una versió diferent de l'anterior, amb lliçons úniques. L'anomenarem versió 2. A diferència de la versió 1, aquesta no divideix el text de la *Història d'Alexandre* en capítols. Però sí que porta un suplement inicial que és la traducció dels primers 17 capítols de la *Vida d'Alexandre* de Plutarc, que no depèn del suplement italià de Decembrio (com en el cas de la traducció catalana). El colofó del manuscrit atribueix aquesta versió a Alfonso de Liñán, que morí el 1468; la traducció és, doncs, anterior.

⁵ He pogut consultar els quatre primers. Per a una descripció dels manuscrits castellans, consulteu el catàleg BETA (http://bancroft.berkeley.edu/philobiblon/searchmsed_ca.html): manids 3280, 1559, 1866, 2797 i 2349.

⁶ El ms 8549 no està acabat de copiar del tot: hi manquen les rúbriques.

Vegem exemples de les dues versions castellanques, acarades amb l'original italià i la traducció catalana. El primer exemple és extret del llibre IV.

Versió castellana, versió 1:

“Dario poco antes rrey de **tan grand** hueste el qual a modo de trihumfante mas que de **combatidor sobre** el carro **paresçiente** en la batalla era venido. Por los lugares que de tanta multitud de las sus gentes antes eran muy llenos, agora vazios e desyertos, se fuyan. Pocos le seguian porque a un semejable lugar todos non yvan. Despues **fallesciendoles** los cavallos, los quales el rey continuamente mudava, por ninguna **manera seguir** non le podían” (ms. 8549, f. 37r-v).

Versió castellana, versió 2:

“Dario poco ante Rey de **tanta** hueste el qual a modo de triumphante mas que de **guerrero ençima** del carro **alteroso** era a la batalla venido. Por los lugares de tanta multitud de gentes ante rellenos, agora vazios e desiertos, fuhia a el. Pocos seguian porque a un mesmo lugar todos no andavan. De[s]pues **canssando** los cavallos, los quales el rey continuamente mudava, por ninguna **via andar** no podian” (ms. 7565, f. 31v).

Versió catalana:

“Dari poch abans Rey de **tant** exercit lo qual a manera de triumphant mes que de **combatedor sobre** lo seu carro **eminent** en batalla era vengut. Per los lochs, que poch abans de grans esquadres omplit havia, ara per aquells buyts e solitaris, fugia. E poch a ell seguint perquè a un cert loch tots no anaven. Aprés,

mancant-los cavalls, los quals continuament mudave, [...] **anar**⁷ no podien” (ed. 1481, f. 39r).

Versió italiana Decembrio:

“Dario pocho inanti Re di **tanto** exercito el quale a modo de triumphante piu che di **chombattere** in **sul** curro **eminente** in baptaglia era venuto. Per li lochi di tanta multitudine delle soe gente avanti ripieni, hora uoti et deserti se ne fugiva. Pochi luy seguivano perche ad uno simile luocho tucti non andavano. Apresso **manchando** li chavalli, el quali el Re chontinualmente mutava, per niuno **modo sequire** il potevano” (ms. BNE 8835, f. 20r)⁸.

Si ens fixem en les lliçons assenyalades en negreta, veurem que la versió 1 és molt propera a l’original italià; en canvi, la versió 2 porta algunes lliçons úniques. La traducció catalana també és molt propera al text de Decembrio. On la versió 1 diu “combatidor”, “pareciente” o “fallescíendoles” (com l’italià – “chombattere”, “eminente”, “manchando li” – i el català – “combatedor”, “eminent”, “mancantlos”), la versió 2 porta “guerrero”, “alteroso” i “cansando”.

En el següent exemple, observem també algunes lliçons discordants entre les dues versions castelleses. En aquest cas, és la versió 1 la que porta la lliçó més allunyada de l’original italià.

Versió castellana, versió 1:

“Dario, **sabida** la muerte de Menon anssy como devia por ella dubdando, dexada toda otra esperança, **de aver** con Alixandre batalla se dispuso, vituperando **qualquier** cosa que por los sus capitanes fuese **fecha**, pensando que a muchos dellos la

⁷ Aquí manca un petit fragment. El verb “anar” podria ser un error per contacte amb “anaven”, que apareix a la línia de sobre en l’incunable.

⁸ Cito el text italià amb el manuscrit 8835 de la BNE.

diligència e a todos la forma era **menguada**. Ordenada pues la su hueste açerca de Babilonia, porque con mayor animo a la batalla se moviesen todas las sus gentes en su presençia fiso ayuntar” (ms. 8549, f. 4r).

Versió castellana, versió 2:

“Dario, **sentida** la muerte de Menon no otramente que como era devido dudando, dexada toda otra esperançã, con Alexandre batalla **tornar** se dispuso, vituperando **toda** cosa que por sus capitanes **obrada** fuesse, penssando a muchos dellos la diligencia [e] a todos la ffortuna ser **fallesçida**. Ordenada pues toda su hueste açerca de Babilonia, porque con mayor animo a la batalla se moviessen toda su gente en su presencia fizo ayuntar” (ms. 7565, f. 17r).

Versió catalana:

“Dario, **sentida** la mort de Menon no altrament com era degut per aquella duptant, dexada tota sperança altra, ab Alexandre batalla **pendre** se dispongué, vituperant **qualsevol** cosa que per los seus capitans fos **feta**, pensant a molts de aquells la diligència e a tots la fortuna esser **fallida**. Ordenat donchs tot lo seu exèrcit prop Babilònia, perquè ab maior ànimo a la batalla fos mogut totes les sues gents en la presencia feu **star**” (ed. 1481, f. 21v).

Versió italiana Decembrio:

“Dario, **sentita** la morte di Menone non altramente chome era debito per quella dubitando, lassata ogni sperança altra con Allexandro baptaglia **prendere**, si dispuose vituperando **ogni chosa** che per li suoy captanii fusse **adoperata**, pensando a molti di quelli la diligentia a tucti la fortuna essere **manchata**. Ordinato adunqua tucto lo suo exercito appresso a Babillonia,

per che chon magior animo alla baptaglia si movuesseno, tucte le soe gente in sua presentia fece adunare” (ms. BNE 8835, f. 7v)⁹.

Com que les llengües italiana i castellana són tan pròximes, es fa difícil saber (sense un estudi molt més complet) si la versió 2 és una traducció completament nova o bé si es basa en la versió 1; probablement la segona tingué en compte la primera, però tenint en compte lliçons com “sentida” havia de consultar l’original italià (o un hipotètic estadi primerenc de la versió 1)¹⁰.

5.2. Relació amb la traducció catalana

Quina relació podrien tenir aquestes versions castelles amb la traducció catalana? Hi ha indicis que fan pensar que els impressors havien de tenir accés a la còpia d’alguna versió castellana a l’hora de preparar el text de Quint Curci per a la impremta.

Els capítols inicials extrets de Plutarc en la versió castellana 2, que no depenen de l’italià de Decembrio, contenen exactament els mateixos capítols que la traducció catalana: des del primer fins a la meitat del 17 (ie. 17.5). Ens podríem preguntar si el text català és traducció del castellà o al revés. No és així: són traduccions independents. Mentre que la catalana és una traducció més literal de la

⁹ El text llatí diu així: “At Dareus nuntiata Memnonis morte haud secus quam par erat motus omnia alia spe statuit ipse decernere: quippe quae per duces suos acta erant, cuncta damnabat, ratus pluribus curam, omnibus afuisse fortunam. Igitur castris ad Babylona positis, quo maiore animo capessent bellum, universas vias in conspectum dedit [...]” (Bardon 2003: 5).

¹⁰ L’error “cansando” de la versió 2 podria reforçar la hipòtesi que l’autor d’aquesta versió va utilitzar la versió 1 anterior. “Cansando” és una mala traducció de l’original italià “manchando”, error que es podria explicar a través de la lliçó “fallescendoles” de la versió 1 (“fa-lecer” significa ‘mancar, necessitar alguna cosa’, molt pròxim a “desfallecer”, ‘estar cansat’; veg. *Diccionario de la lengua española de la RAE*, s.v. *fallecer, desfallecer*).

versió llatina de Guarino Veronese, la versió castellana fa una traducció més natural i a vegades se separa del text llatí o l'amplifica una mica. Això exclou que la catalana sigui traducció de la castellana, i al revés. De fet, podria ser que la traducció castellana tingués una font diferent, que no he identificat. Vegem-ne un exemple. S'hi veu clarament que la traducció catalana segueix el text llatí i que, en canvi, el text castellà és més natural i fàcil d'entendre.

Versió castellana (versió 2), Alfonso de Liñán:

“Alexandre de parte de padre, el qual era de la generación de Canino*, es cierto que fue del linatge de Yracleo, e de parte de madre, la qual fue del linage de Neoptolomo, fue aun de la generación de Eaco. E así era de todos creydo. Dízese que Philippo, su padre, fu assaz moço quando conoció a Olimpiades, la madre del dicho Alexandre, e fuera esto a Samandraqui*. Y era ella huérfana de padre e de madre, e no avia salvo un hermano, que Ariba havia por nombre. E como Philippo se enamoró de Olimpiades, hizó tanto con el dicho Ariba, su hermano, que la dió a él por muger, essiendo aun desposada” (BNE, 7565, f. 1r-v).

Versió catalana, anònim:

“Certa creença és de Caranus lo paternal linatge d'Alexandre d'Èrcules venir. E diu Eacus lo maternal de la generació de Neptolomus esser. Era Phelip en adolescència quan, Olimpia ensemps, en Samocràcia sancta vida fer començaren. De Olimpia, de pare e mare freturosa, s'enamorà Fhelip. E ab voluntat de Arriba, germà de aquella, en matrimoni la pres” (ed. 1481, f. 11r-v).

Versió llatina, Guarino Veronese:

“Porro creditum est paternum Alexandri genus ab Hercule per Caranum, maternum uero ab Aeaco per Neoptolemum extitisse.

Philippus cum adolescens esset, una cum Olympiade, se in Samotracia sacris initiasset traditur, quam puellam parentibus destitutam adamarat eamque, Arybba fratre consentiente, connubio sibi coniunxisset” (BAV, Vat. Lat. 1877, f. 186r).

El manuscrit de la versió castellana 2 porta un colofó que tanca els capítols inicials procedents de Plutarc (ms. 7565, f. 8v). Aquest colofó atribueix a Alfonso de Liñán la traducció dels capítols inicials de Plutarc i també de la *Història d'Alexandre* de Quint Curci i de la *Comparació entre Cèsar i Alexandre*. Si l'acarem amb el colofó català que també tanca els capítols inicials de Plutarc, veurem que coincideixen. És obvi que un ha d'estar inspirat en l'altre.

<i>Colofó castellà (versió 2, ms 7565, f. 8v)</i>	<i>Colofó català (edició 1481, f. 19v)</i>
<p>“Fast·aqui es escrita la istoria del Rey Alexandre segun de Plutarco en sumas es recitada, e dende adelante sigue essa que el muy eloquente istorial Quinto Curcio Rupho escriuio, la qual fue sacada en toscano bulgar por Pedro Candido Decembre, <u>faziendo la Comparacion siguiente endereçada al serenissimo principe Philippo Maria duqque de Milan. E del ya dicho toscano es estada por Alfonso de Liñan trasportada en castellano. El qual por entrar estroncada la istoria por deffecto de los primeros dos libros que del Quinto Curcio ffallecen, segun mas adelante en la rubrica se puede veher, porque alguna orden o entrada se muestre al discurso de las</u></p>	<p>“Aquesta part de la vida d'Alexandre fins ací és treta dels <i>Coments</i> de Plutarco. D'ací avant, comença aquella que l'eloqüentíssim Quinto Curcio Ruffo scriví, treta en toscà per Petro Candido e per Luís de Fenollet transferida en lengua valenciana. La qual per entrar estroncada la hystòria per defecte dels primers dos llibres, que d'aquella fallen, perquè algun orde·s mostre al discu[r]s de les coses scrites, com millor he pogut he ajustat aquest principi del Plutarco contenen fins en aquella part del Quinto Curcio on diu ‘Alexandre entretant’. <u>E és segons ací davant és continuat</u>”.</p>

<p>cosas escritas, como mejor pudo, busco e ayunto este comienzo del dicho Plutarco. E es contenida fasta essa parte que con la istoria siguiente se ayunta donde dize: ‘En tanto Alexandre embiado Cleandro’”.</p>	
--	--

Per les dates i pel fet que el colofó castellà és més coherent i complet, semblaria que el colofó català està inspirat en el castellà.

Alfonso de Liñán era un noble aragonès, senyor de Cetina, al Regne d’Aragó, que morí el 1468 (Fernández 2017). L’origen del traductor fa pensar que aquesta versió castellana podria haver tingut circulació a la Corona d’Aragó.

Tot i que no hi ha dependència directa entre la traducció catalana i la castellana dels capítols inicials traduïts de Plutarc, d’alguna manera el traductor català o els impressors del volum devien tenir accés als capítols inicials de la versió castellana 2. En primer lloc, perquè tradueix exactament el mateix fragment de la *Vida d’Alexandre* de Plutarc: des del primer capítol fins a la meitat del 17, al mateix punt. En segon lloc, perquè els dos colofons que tanquen els capítols inicials són iguals, simplement adapten les referències circumstancials a cada text.

Tornem ara a la nota del final del volum (f. 209r) en la qual els impressors de la traducció catalana afirmaven haver corregit la traducció de Fenollet utilitzant el castellà. Podem pensar, veient els indicis, que, quan es van afegir els capítols inicials, el traductor va fer la feina de nou – traduint els capítols de la *Vida d’Alexandre* de Plutarc directament del llatí – i que ell o els impressors coneixien el suplement castellà i s’hi van inspirar per redactar el colofó. En el mateix moment, es devia distribuir el text en capítols i es va completar el volum amb la taula de rúbriques inicial.

Pel que fa a la divisió del text, la *Història d’Alexandre* de l’edició catalana està dividit en capítols, amb una rúbrica descriptiva a l’inici de cada un. La divisió facilitava la lectura d’un llibre tan llarg. Alguns

manuscrits de la versió italiana de Decembrio (no tots) ja dividien el text en capítols amb rúbriques; també ho fa la versió castellana 1. Però la divisió del text en els manuscrits italians que he consultat no coincideix amb el text català; tampoc coincideix exactament amb la distribució de la versió castellana 1¹¹. Això ens faria pensar que Lluís de Fenollet no havia dividit el text en capítols (segurament seguint el seu model italià) i que els impressors, en preparar el text per a la impremta, van distribuir el text i hi van incorporar les rúbriques (podrien haver tingut accés a una còpia de la versió italiana amb exactament la mateixa divisió, o no).

6. CONCLUSIO

La popularitat d'Alexandre justifica plenament que Lluís de Fenollet traduís el Quint Curci de Decembrio i que el seu text semblés apte per al mercat de la impremta. És una dada significativa d'aquesta tradició que s'incorporés el fragment de la versió llatina de la *Vida d'Alexandre* de Plutarc de l'humanista Guarino Veronese¹². És un indicatiu de l'aproximació al món humanístic, en primer lloc, per la voluntat de completar el text. I en segon lloc, per recórrer a una font llatina (no vulgar).

El procés d'elaboració de l'edició catalana de la *Història d'Alexandre* és complex: l'obra de Quint Curci traduïda a través de la versió italiana de Decembrio, amb un afegit posterior de Plutarc traduït del llatí a través de la versió de Guarino Veronese, i el probable ús de la versió castellana per acabar de donar forma a l'edició. Aquest procés d'elaboració devia ser una pràctica més o menys habitual en traduccions de textos d'aquest tipus (fixem-nos que la versió castellana 2 també té dues fonts). Aquí n'he presentat un *case-study*. Potser en aquest cas el producte final no és prou bo (el text és una

¹¹ Alguns capítols coincideixen, però d'altres no. El text català conté més capítols i més curts que no pas la versió castellana.

¹² Per a la versió del Veronese, vegeu Pade (2007).

traducció molt literal i, per això, amb algunes frases sintàcticament estranyes), però el fet de completar el text usant la versió llatina de Guarino Veronese i també la relació entre les versions catalana i castellanques, mostra la complexitat del procés i l'acostament a maneres d'editar més humanístiques. Potser s'haurien d'estudiar més textos d'aquesta època, traduccions poc estudiades o no editades, comprovar si es troba el mateix procediment en altres casos i si amaguen fragments d'altres textos humanístics procedents d'Itàlia que ens han passat desaparcebuts.

Universitat Autònoma de Barcelona
montse.ferrersa@gmail.com

BIBLIOGRAFIA

Bardon, H.

2003 *Quinte-Curce, Histoires*, Les Belles Lettres, Paris.

De Marinis, T.

1947-1952 *La Biblioteca napoletana del re d'Aragona*, Milà, Ulrico Hoepli.

Duran, E.

1990 *Dels fets e dits del gran rey Alfonso. Versió catalana del segle XV de Jordi de Centelles*, Barcelona, Barcino.

Fernández, A.

2017 *Ecós del humanismo vernáculo: Alfonso de Liñán y el ms. 7565*, in Ribeiro J.C. (a c. di), *En Doiro, antr'o Porto e Gaia*, Porto, Estratégias Criativas, pp. 413-424.

Ferrer, M.

2011 *Diogenes Laertius's Lives in the fifteenth-century Italian and Catalan versions of Pseudo-Burley's Vita et moribus*, in «Studi Medievali», 52, 2, pp. 681-694.

Materni, M.

2014 *Tracce Plutarchee fra due penisole nella scia di Decembrio: umanesimi e umanesimi volgari*, in «Revista de literatura medieval», 26, pp. 245-297.

Pade, M.

1998 *Curzio Rufo e Plutarco nell'Istoria d'Alexandro Magno: volgarizzamento e compliazione in un testo di Pier Candido Decembrio*, in «Studi umanistici Piceni», 18, pp. 101-113.

2007 *The reception of Plutarch's Lives in fifteenth-century Italy*, Copenhagen, Museum Tusculanum Press.

Rubió i Balaguer, J.

1993 *Llibreters i impressors a la Corona d'Aragó*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

Sequero, M.A.

2010 *Edició crítica de la Història d'Alexandre de Lluís de Fenollet (capítols 1-9): una adaptació de Plutarc*, in «Troianalexandrina», 10, pp. 153-179.

Smits, E.

1987 *A Medieval Supplement to the beginning of Curtius Rufus's Historia Alexandri: An Edition with Introduction*, in «Viator», 18, pp. 89-124.

Utrilla Utrilla, J.F.

1987 *Una biblioteca nobiliar aragonesa de mediados del siglo XV: Inventario de libros de Alfonso de Liñán (*1468), señor de Cetina (Zaragoza)*, in «Aragón en la edad media», 7, pp. 177-198.